

DONNER EN DE VERLICHTINGSDENKERS

Rein Gerritsen

Abstract: kritiek van een verlichtingsdenker (Herman Philipse) op uitspraken van minister Donner; conservatieve kritiek (Andreas Kinneging) op het Verlichtingsdenken; een hypothese – William James' rij der tegenstellingen ter verduidelijking; het conflict over 'conatie' is er één op het niveau van verschillende visies; het pragmatisme als bemiddelaar.

'Conflicts of interests dominate the short run, but conflicts of visions dominate history'
Thomas Sowell, *A Conflict of Visions*, p. 8.

In zijn nieuwste boek *Verlichtingsfundamentalisme?* bekritiseert de Nederlandse filosoof Herman Philipse de omschrijving die minister Donner onlangs van de Verlichting gaf. 'De Verlichting', aldus Donner, 'is de gedachte dat er niet meer is dan je ziet of begrijpt met je verstand. En ook dit is een geloof' (p. 12). Minister Donner deed die uitspraak omdat hij kennelijk meent dat het VVD tweede kamerlid Ayaan Hirsi Ali, na haar recente afzwering van het islamitische geloof, ook niet meer wil geloven dan ze werkelijk met haar eigen ogen ziet of met haar verstand begrijpt, en betitelt haar – omdat ze dit standpunt even hardnekkig als luidruchtig uitdraagt - derhalve met de merkwaardig aandoende omschrijving 'verlichtingsfundamentalist'.

Die opmerking van Donner is voor Philipse een steen des aanstoets. 'Nee,' wijst Philipse Donner terecht, de term Verlichting verwijst naar een periode in onze Westerse geschiedenis waarin de idealen van 'luciditeit en zelfstandigheid in het eigen denken', als behorende tot de geestelijke *houding* (p. 15) van autonome denkers, werden afgezet tegenover een feodaal aandoend beroep op autoriteit om intellectuele discussies of morele conflicten te beslechten. Als het, bijvoorbeeld, gaat om de vraag of we in sommige gevallen een individuele, morele plicht hebben om geweld uit te oefenenⁱ, kunnen we ons antwoord op die vraag – negatief dan wel positief - niet langer meer rechtvaardigen, zoals we dat vroeger deden, door te verwijzen naar het Roma Loquitur of 'de kerk heeft gezegd'.ⁱⁱ Niet alleen het zelfstandig nadenken, maar ook de verantwoording nemen voor je eigen gedachten – meer in het bijzonder, de consequenties van het verlichte gedachtegoed, zoals het beginsel van hoor en wederhoor – speelde een grote rol bij Verlichtingsdenkers als Hume, Locke, Voltaire en Kant. Kortom, zegt Philipse: 'niemand kan een verlichtingsfundamentalist zijn omdat de term "verlichtingsfundamentalist" een contradictio in terminis is: de geesteshouding van de fundamentalist (dogmatisch geloof) is namelijk onverenigbaar met de geesteshouding van de verlichte mens (kritisch nadenken)' (pp. 27 – 28).

ⁱ Kijk, bijvoorbeeld, naar de gebeurtenissen in Srebrenica. Waarom hebben de Dutchbatters zich, naast hun morele plicht op geweld, niet beroepen op het Wetboek van Militair Tuchtrecht betreffende het dienstbevel, artikel 15 t/m 17: 'Er is geen sprake van handelen in strijd met een dienstbevel: (a) indien de bevolen gedraging onrechtmatig is. (...) In oorlogstijd moet zelfs een bevel, waarvan opvolging een oorlogsmisdrijf zou opleveren, worden geweigerd door de militair. (...) als het opvolgen van een dienstbevel voor de militair zelf of voor anderen direct levensgevaar oplevert'? En zelfs wanneer het bevel van Karremans rechtmatig zou zijn geweest (wat ik betwijfel), kon de militair zich beroepen op datzelfde wetboek, art. 15 – 17, 'Er is geen sprake van handelen in strijd met een dienstbevel, lid b.: 'wanneer de opdracht door de militair te goeder trouw als onrechtmatig werd beschouwd en mocht worden beschouwd'.

ⁱⁱ Voor de verlichtingsdenkers, althans de meeste, kunnen we ons niet langer meer verschuilen achter het mandaat van een institutie. Op z'n best biedt dit een pseudorechtvaardiging voor ons doen en laten en bovendien ontslaat een instituut ons niet van onze eigen verantwoordelijkheid.

Kort daarop kwam niet zozeer Donners onbesuisde uitlating als wel het Verlichtingsdenken zelf onder vuur te liggen, niet geheel onverwacht vanuit conservatieve hoek. In zijn boek *Geografie van Goed en Kwaad* steekt de Leidse hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging niet onder stoelen of banken wat hij van de door Philipse zo geprezen geesteshouding van de verlichte mens vindt. Wat Philipse ‘kritisch nadenken’ noemt is volgens Kinneging niet meer dan een toonbeeld van hoogmoed (p. 448) en waardenblindheid (451) dat een mensbeeld schetst, in cognitief opzicht, als een halfgod, maar in zijn streven, als een centaur (466), omdat De mens, volgens dit beeld, in zijn denken de Heer en Meester is over de Natuur maar tezelfdertijd een willoos mechanisme, dat uiteindelijk tot diezelfde Natuur gereduceerd zal kunnen worden. Hij omschrijft dit mensbeeld van de ‘*illuminati*’ als ‘de geweldige paradox’ van de Verlichtingsdoctrine (p. 465). Onomwonden noemt hij één van zijn hoofdstukken zelfs: ‘de solide duisternis van de verlichting’ (naar Edmund Burkes *Reflections on the Revolution in France*, p. 358). Maar wat is er, volgens Kinneging, mis met de idealen van rationaliteit, kennis en wetenschap, als die ten behoeve van een betere, progressievere en opener samenleving ingezet worden? Wil hij soms niet dat de wetenschap een bijdrage levert aan de bestrijding van ‘ziekte, pijn, armoede, dwang en onderdrukking’ en dat het zich sterk maakt voor ‘vooruitgang, emancipatie, mondigheid en de zelfstandigheid van het individu’ (p. 466)? Natuurlijk wil de Leidse hoogleraar dat.ⁱⁱⁱ Ook de rationaliteit, kennis en wetenschap staan bij Kinneging hoog in het vaandel, maar de invulling die hij geeft aan de voornoemde noties staat diametraal tegenover de interpretatie die Verlichtingsdenkers daar aan geven.

Waar het verlichtingsdenken de wetenschap ziet als de gouden sleutel die ons toegang geeft tot de deuren van onze kennis over dit universum en als medium dat ons gewillig de middelen geeft om de natuur naar onze hand te zetten, perkt dit ‘Verlichtingsdenken’, zegt Kinneging uit naam van diezelfde (of een andere?) wetenschap, ‘deze noties in tot een specifieke variant van rationaliteit, kennis en wetenschap, zoals deze tot uitdrukking komen in de moderne natuurwetenschap en bestempelt [het] alles wat niet op die manier aantoonbaar is als onredelijk vooroordeel’ (p. 466).

Kortom, tussen Verlichtingsdenkers en conservatieven wil het niet boteren.^{iv}

Ik wil de controverse tussen ‘verlichten’ en conservatieven hier aanscherpen, misschien wel wat aandikken, door een aantal thema’s in hun denken in een reeks tegenstellingen weer te geven, zoals de Amerikaanse filosoof William James dat ooit deed met de onenigheid tussen empiristen en rationalisten.^v Ik gebruik deze mal vervolgens als hypothese, ook al zijn die volgens Kant contrabande in de wijsbegeerte, om er de verschillen en de overeenkomsten tussen verlicht denken en conservatisme goed mee te kunnen benadrukken.

Het rijtje der tegengestelde paren ziet er aldus uit:

<u>Verlichten</u>	<u>Conservatieven</u>
<i>Science</i>	<i>Bildung</i>
Empirisch	Rationalistisch
Naturalistisch	Idealistisch
Deterministisch	Vrije wil-aanhangers
Praktisch	Contemplatief
Utilistisch	Deugdenethiek
Areligieus	Religieus

ⁱⁱⁱ Uitgezonderd dan het item ‘de zelfstandigheid van het individu’, want volgens een conservatief is een individu niets zonder de instituties waarbinnen hij opgroeit en waarbinnen zijn geweten inhoud krijgt.

^{iv} Ik geef de geschilpunten tussen Kinneging en zijn opponenten hier natuurlijk wel heel summier weer, maar voor onze huidige discussie volstaat deze weergave.

^v Zie pagina 36 van de Nederlandse vertaling van *Pragmatism*.

Pluralistisch
Optimistisch
Open samenleving

Monistisch
Pessimistisch
Traditioneel

Ik verzoek u om de vraag even voor u uit te schuiven of de interne samenhang van die thema's koosjer is en in plaats daarvan verzoek ik u om de boeken van Jonathan Israel en Ad Verbrugge voor de geest te halen.^{vi} Alle genoemde thema's komen in hun beiderlei boeken aan bod en alle genoemde onderwerpen worden tegen elkaar in stelling gebracht. Waar een verlicht denker aandringt op actie, verzoekt een conservatief om een momentje rust; waar wetenschap voor de één vooral neerkomt op feiten verzamelen, ziet de ander het vooral als een innerlijke verrijking; waar de één instituties voornamelijk beschouwt als een belemmering, is het voor zijn evenknie de belangrijkste constituent in onze gewetensvorming, enzovoort. Meer Jamesiaans uitgedrukt: toont de Verlichtingsdenker een grote angst om in de toekomst fouten te maken, dan is de conservatief bang om de oude fouten uit het verleden te herhalen. En zo publiceren de kemphanen hun boeken, waarbij hun argumentatie vooral binnenshuis als erg overtuigend wordt gezien, terwijl de ander er onvermurwbaar – misschien zelfs geeuwend – de schouders bij ophaalt. Al die loze retoriek wordt hem al gauw te veel.

‘Uit te zoeken wat het specifieke verschil zou zijn indien *deze* of *die* allesomvattende formule waar zou zijn, op een bepaald moment in ons leven, behoort (...) de nieuwe taak van de filosofie te worden’ (James: 2005, p. 54), aldus William James. Wat nu is de waarheid in deze controverse tussen de wetenschap en de humaniora?

Op dit punt aangekomen moet ik u een kleine bekentenis doen. Als pragmatist vind ik de discussie zelf tussen Verlichtingsdenkers en conservatieven niet bijster interessant, wat mij echter mateloos boeit zijn de verschillende *visies* op het menszijn die daar op elkaar botsen. Met andere woorden: of wetenschappers de tijd krijgen om zich in alle rust te wijden aan fundamenteel onderzoek, of dat wetenschappelijke kennis direct aangewend dient te worden, is een kwestie waarvan het belang voor mij in het niet valt vergeleken met de hamvraag of ‘de mens van nature geneigd is tot alle kwaad’ of dat de mens, ongeacht wat hij ook doet, eigenlijk niet meer is dan een bundel elementaire deeltjes in een bepaalde configuratie.^{vii}

Nu is het eerste wat opvalt aan dit probleem van de conatie dat beide partijen, ook al lijken hun uitgangspunten nog zo verschillend, in hun pretenties even absoluut zijn. De één zijn naturalisme is even pur sang als de ander zijn idealisme. Zelfs in de verwijten die ze elkaar maken, vertaald zich deze visie door: conservatieven zien de verlichten als slecht, verlichten zien de conservatieven als dom. Visies zijn het ‘pragmatisch a priori’ in de verlichte en conservatieve posities. Dit zijn bepaalde visies^{viii} op wat het is om een mens te zijn. Volgens de één doet de mens niet zozeer opzettelijk kwaad, maar is hij eerder een stumper die, voortgedreven door zondige gedachten en wilszwakte, de ene wandaad na de andere pleegt. Alleen een sterke overheid, samengesteld uit een elite, met een onwankelbare regelgeving, kan het individu dan tegen zichzelf in bescherming nemen. Ook die elite is natuurlijk zo zondig als wat, maar *some pigs are more equal than other pigs*. Volgens de ander, de verlichte denker, kan het individu leren zijn rede

^{vi} Respectievelijk *Radical Enlightenment* en *Tijd van Onbehagen*, of neem Philipsen *Het Atheïstisch Manifest* versus Kinnegings *Geografie*. Nog verder terug in de geschiedenis is het tussen Burkes *Reflections on the Revolution in France* en Paines *On The Rights of Man* begonnen.

^{vii} Dit reductionisme, dat achter het Verlichtingsdenken schuilgaat, is de juiste plaats om op zoek te gaan naar ‘Verlichtingsfundamentalisme’ (in de metafysisch realistische betekenis van het woord).

^{viii} Thomas Sowell definieert een ‘visie’ als een ‘pre-analytic cognitive act’ (1987, p. 14).

te gebruiken en dat zal hem uiteindelijk laten inzien dat er tussen hem en de natuur waarin hij leeft geen principieel onderscheid te maken is.^{ix}

Overigens, visies lijken uiterst subjectieve dingen te zijn, ze zijn zelf niet direct te weerleggen of te bevestigen, maar ze leiden – via de ideeën die ze ons geven over welke theorieën te ontwikkelen – uiteindelijk naar concrete ervaringen. Zo leerde de wereld bij Hiroshima dat Einsteins visie op de natuurkunde niet slechts *zijn* visie was.

Als tweede aandachtspunt valt op dat deze discussie – letterlijk – al eeuwenlang voortwoekert, zonder dat het einde in zicht is. Op dat moment vindt een pragmatist het wel wetletjes en gaat hij op zoek naar een alternatief: bijvoorbeeld, het pragmatisme.

De laatste jaren zijn we getuige van een opleving van het pragmatisme in de wijsbegeerte. Die ‘renaissance’ heeft deels te maken met het feit dat een groeiend aantal filosofen tot het besef is gekomen dat de traditionele filosofieën, waaronder inbegrepen het Verlichtingsdenken en het conservatisme, zich nu in een *cul-de-sac* bevinden. Zo schreef Marc van den Bossche onlangs in het Filosofiemagazine, dat het denken van de continentale wijsbegeerte is vastgelopen in ideeën over onmogelijkheid. ‘Trefwoorden: onzegbaarheid, onbeslisbaarheid, onbevredigbaarheid, onrepresenteerbaarheid’. Instemmend citeert hij de woorden van Richard Rorty om aan te geven wat de mentale gezondheidstoestand van de moderne wijsbegeerte is: het is ‘een principiële, doorgetheoretiseerde, filosofische hopeloosheid’. Ook aan de andere kant van de oceaan realiseert men zich gaandeweg dat het project van het sciëntisme en het extensionalisme op een dood spoor zit.^x Hoe het ook zij, de laatste tijd verschijnen er plotsklaps veel boeken over het pragmatisme hier in Nederland.^{xi}

Klaarblijkelijk voorziet het pragmatisme in een bepaalde wijsgerige behoefte en vraag naar duidelijkheid.^{xii} Het zou verdraaid aardig zijn als we een zinnig antwoord zouden kunnen geven op de vragen: wat kan ik weten, wat mag ik hopen, wat moet ik doen? Het zou ook verdraaid aardig zijn wanneer een antwoord op die vragen nu eens een keer niet onze hele leefomgeving naar de gallemiezen helpt, of uitmondt in een eeuwenlang durende pogrom, de eerste optie onder de regie van ‘een rationalisering van de economie waaraan de westerse wereld haar verbluffende welvaart te danken heeft’ (Philipse: 2005, p. 32), de tweede onder auspiciën van ‘een elite’ die bepaalt in ‘welke richting wij moeten marcheren’ (Kinneking: 2005, p. 72) onder het voorwendsel dat het kwaad in iedere gedaante bestreden moet worden, aangestuurd door een overheid die weet wat goed voor u is (Verbrugge: 2004).

Zogezien is de conservatieve visie voor mij onacceptabel. Mijn bedenking daartegen kan ik niet beter verwoorden dan met een citaat van Cornelis Verhoeven: ‘het blijft voor mij onverteerbaar dat iemand achter mijn rug om en eeuwen voor mijn geboorte besluit te lijden

^{ix} De Romantiek die ook een continuïteit postuleert tussen individu en natuur, maar de uniekheid van het individu als allerbelangrijkste ziet, zouden we daarom kunnen omschrijven als ‘naturalisme zonder reductionisme’.

^x Zie bijvoorbeeld Joseph Margolis’ *Reinventing Pragmatism* en *The Unraveling of Scientism*.

^{xi} Bijvoorbeeld: *Pragmatisme* (een vertaling van Hilary Putnams *Pragmatism*), uitgeverij Boom, 2001; *Ironie en Solidariteit*, door Marc van den Bossche, uitgeverij Lemniscaat; *Vormen van de Religieuze Ervaring*, 4de druk, (een vertaling van William James’ *The Varieties of Religious Experience*), uitgeverij Abraxas, 2003; *Wat Betekent Religie Vandaag?* (een vertaling van Charles Taylors *Varieties of Religion Today*), uitgeverij Pelckmans/Klement, 2003; *JAMES*, (Rein Gerritsen), uitgeverij Lemniscaat 2004; *Creatieve Democratie*, (Louis Logister), uitgeverij Damon, 2004; *Vormen van Religieuze Ervaring*, 5de druk, uitgeverij Abraxas, 2005; *John Dewey: Een Inleiding tot zijn Filosofie* (red. Louis Logister), uitgeverij Damon, 2005; *Pragmatisme* (een vertaling van William James’ *Pragmatism*), uitgeverij Veen Magazines, 2005. En voor 2006 staan de publicaties aangekondigd van: *De Wil om te Geloven* (een vertaling van William James’ *The Will to Believe*), uitgeverij Abraxas en *De Zieke Ziel*, door Rein Gerritsen, uitgeverij Lemniscaat.

^{xii} Is ‘geslaagde reductie’ het toverwoord voor de Verlichtingsdenker en ‘geslaagde subsumptie’ dat voor een conservatief, genomen als kennistheoretische idealen, dan zweert een pragmatist bij ‘geslaagde substitutie [van percepten naar concepten en omgekeerd]’.

voor zonden die ik nog niet heb begaan'.^{xiii} En zo beschouw ik ieder waardeoordeel over ons kind, dat binnenkort geboren gaat worden, alsof het iets was dat zelfs als 'zuigeling geneigd is tot het kwaad', als een ongevraagde impertinentie in ons privé-leven. Ook de verlichte visie kan mij niet bekoren. Wat er nu voor een plezier in zit om de mens en diens wijsbegeerte steeds onpersoonlijker te maken, kan ik met de beste wil ter wereld niet vatten. En dat wijst op nog een overeenkomst tussen de conservatieven en de Verlichtingsdenkers: net zoals Donner zijn zij volstrekt humorloos.

Het pragmatisme, zoals James zei, bemiddelt. Zijn voorstel om de discussie tussen de strijdende partijen tot een eind te brengen, luidde: 'Je kunt bijna alles een humanistische waarde meegeven door de geschiedenis bij het onderwijs te betrekken. Geologie, economie, mechanica zijn humaniora wanneer ze onderwezen worden met betrekking tot de intellectuele strijd van de mensen aan wie deze wetenschappen hun bestaan te danken hebben. Wanneer het niet op deze wijze onderwezen wordt, blijft literatuur slechts grammatica, kunst verwordt tot een catalogus, geschiedenis zal niet meer zijn dan een lijstje met data, en natuurkunde zal dan nooit meer worden dan een rijtje formules, met hier en daar wat massa. Het ziftsel van de menselijke scheppingsdrang! – wat we behoren te bedoelen met de humaniora is niets minder dan dit' (Barzun: 2002, p. 5).

En exact dit is wat de leidinggevende pragmatist van dit ogenblik, de Amerikaan Hilary Putnam,^{xiv} voor ogen stond toen hij onlangs opriep om de 'Derde Verlichtingsperiode'^{xv} in te leiden. Waarover een andere keer meer.

^{xiii} Op cit. Wil Derkse, *Verhoeven*, p. 43

^{xiv} Leidinggevend voor de analytische pragmatici. Voor de 'literairen' is Richard Rorty natuurlijk de man.

^{xv} Zie Putnams *The Three Enlightenments*.

Bibliografie

- Van den Bossche: Marc: *Ironie en Solidariteit*, uitgeverij Lemniscaat, 2002
- Barzun, Jacques: *A Stroll with William James*, Chicago University Press, 2002.
- Burke, Edmund: *Reflections on the Revolution in France*, Indianapolis, 1999
- Derkse, Wil: *VERHOEVEN*, uitgeverij Lemniscaat, 2004
- Gerritsen, Rein: *JAMES*, uitgeverij Lemniscaat, 2004
- Irael Jonathan: *Radical Enlightenment*, Oxford University Press, 2002
- James, William: *Pragmatism*, Harvard University Press, 1975
- *Pragmatisme* (Nederlandse vertaling van *Pragmatism* door Rein Gerritsen), uitgeverij Veen Magazines, 2005
- *Vormen van de Religieuze Ervaring* (Nederlandse vertaling van *The Varieties of Religious Experience* door Johan van Tricht & Daniël Mok), uitgeverij Abraxas, 2003
- *Vormen van Religieuze Ervaring* (Nederlandse vertaling van *The Varieties of Religious Experience* door Johan van Tricht & Daniël Mok), uitgeverij Abraxas, 2005
- Kinneging, Andreas: *Geografie van Goed en Kwaad*, Uitgeverij Spectrum, 2005
- Logister, Louis: *Creatieve Democratie*, uitgeverij Damon, 2004
- (red.) *John Dewey: Een inleiding tot zijn filosofie*, uitgeverij Damon, 2005
- Paine, Thomas: *The Rights of Man*, Universiteit van Groningen, 1996
- Margolis, Joseph: *Reinventing Pragmatism*, Cornell University Press, 2002
- *The Unraveling of Scientism*, Cornell University Press, 2003
- Putnam, Hilary: *Pragmatisme* (Nederlandse vertaling van *Pragmatism* door Rein Gerritsen), uitgeverij Boom, 2001
- *The Three Enlightenments and Pragmatism*, Van Gorcum Assen, 2002
- Philipse, Herman: *Verlichtingsfundamentalisme?*, uitgeverij Bert Bakker, 2005
- *Het Atheïstisch Manifest*, uitgeverij Bert Bakker, 2004
- Sowell, Thomas: *A Conflict of Visions*, Quill, 1987
- Taylor, Charles: *Wat Betekent Religie Vandaag?* (Een Nederlandse vertaling van *Varieties of Religion Today*, door Guido Vanheeswijck), uitgeverij Pelckmans/Klement, 2003
- Verbrugge, Ad: *Tijd van Onbehagen*, uitgeverij Sun, 2004